

Дубяга А. П.

ПРО РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ СКОТАРІВ СЕРЕДНЬОБРОНЗОВОЇ ДОБИ ДНІПРО-ДОНСЬКОГО РЕГІОНУ

Стаття є спробою аналізу наявних підходів до розуміння рівня розвитку військової справи скотарів середньобронзового віку. Складність і актуальність питання зумовлено тим, що немає писемних та іконографічних джерел цієї доби. Висновки щодо рівня розвитку військової справи здійснено на основі доволі специфічних наявних джерел, а саме поховальних пам'яток. Їхня специфічність полягає у сакральності, тому доволі багато знахідок мають суто символічний характер. Знахідки зброї та військового реманенту вказують на важливість військової справи для катакомбників. Поховання зі слідами поранень свідчать про наявність військових сутичок як із представниками інших культур бронзової доби, так і всередині катакомбної спільноти. Військові сутички могли бути пов'язані з типом господарства – рухомим скотарством. Рухоме скотарство передбачає постійні суперечки за природні ресурси, що своєю чергою і призводило до військових дій. Враховуючи те, що поховання з військовим реманентом є як «багаті», так і без ознак високого рангу похованого, досі точаться суперечки щодо соціального статусу військових цієї доби. Проте остаточно вирішити питання щодо рівня організації військової справи доволі складно, адже питома вага поховань зі спеціалізованою зброєю досить невелика.

Ключові слова: катакомбна культура, військова справа, зброя, військові поховання.

Позаяк військові дії стали невід'ємною складовою життя людства, починаючи з неолітичної революції [15, с. 147], набувають актуальності питання щодо рівня розвитку військової справи носіїв окремих археологічних культур, їхніх систем озброєння, місця воїнів у соціумі тощо. Важливість останнього аспекту для скотарів середньобронзового віку зумовлено двома обставинами: 1) поширеністю поховань з предметами озброєння [12, с. 38]; 2) наявністю поховань з ознаками насильницької смерті та зброєю, що можуть бути інтерпретовані як захоронення вояків, які загинули внаслідок військових сутичок.

Теоретичними дослідженнями війни та військової справи в історичній ретроспективі займалися такі дослідники, як С. Венцл, В. А. Шнірельман, А. І. Першиц та ін.

Зокрема, С. Венцл розробив класифікацію археологічних джерел на предмет виявлення стародавньої зброї:

- спеціалізована зброя, тобто предмети, які безумовно необхідно трактувати як різновид озброєння;
- неспеціалізована зброя – предмети, які могли використовувати як для військових дій, так і в господарстві. Відносити їх до елементів озброєння можна лише з урахуванням контексту та при аналізі комплексу;
- випадкова зброя – це предмети, які люди могли використовувати як зброю, але вони не є такими за своєю суттю [22, р. 127].

Враховання зазначених критеріїв при інтерпретації знахідок предметів озброєння представників катакомбної спільноти є вкрай важливим. Адже наразі дослідники цього питання не мають у своєму розпорядженні ні письмових, ні іконографічних відомостей про розвиток військової справи. Основними джерелами залишаються археологічні, здебільшого поховальні пам'ятки, які є доволі специфічним джерелом. Їхня специфічність полягає у певній закодованості поховальних контекстів, зумовленій сакральністю тієї сфери, до яких вони належать.

В. А. Шнірельман спробував узагальнити концептуальні підходи до розуміння війни як суспільного явища. Доволі цікавою є теза дослідника щодо зв'язку між формою господарства та рівнем воєвничості. На думку В. А. Шнірельмана, скотарство є підґрунтям для виникнення «колективної форми грабунку», адже тварини є цінністю, яку доволі легко привласнити, на відміну від продуктів землеробства [15, с. 146–147]. Причиною війни у скотарів нерідко була конкуренція за пасовиська та доступність питної води – дуже цінних для скотарів ресурсів [5, с. 33]. Дослідження військової справи у скотарів бронзового віку Надчорномор'я здебільшого мають прикладний характер. Зокрема С. Н. Братченко, опрацювавши значний масив джерел, розробив класифікацію деяких категорій озброєння. Дослідник наводив аргументи щодо інтерпретації окремих знахідок у контексті військової

справи. Дуже важливим є введення С. Н. Братченком у науковий обіг статистичних відомостей щодо знахідок предметів озброєння та корелятивів [2, с. 231–296]. В. І. Клочко зробив спробу реконструкції військової справи у представників різних культур катакомбної спільноти [11, с. 70–80].

Археологічні дані натякають на те, що період існування катакомбних культур Надчорномор'я був аж ніяк не мирним. Насамперед це зумовлено притаманним їм типом господарства – рухомим скотарством. Враховуючи суттєве збільшення населення в Надчорноморському регіоні за доби середньої бронзи (за підрахунками С. Ж. Пустовалова, за часів середньої бронзи населення збільшилось у понад два рази [17, с. 19]) та екстенсивний спосіб ведення господарства, виникла нагальна потреба у збільшенні площ пасовиськ, тому сутички за території були неминучими. Наведена теза підтверджується наявністю поховань з ознаками бойових поранень. Для ранньобронзового періоду, наприклад, матеріали могильників свідчать на збройні сутички між представниками ямної та кемі-обинської культур. Також за доби середньої бронзи було зафіксовано археологічні свідчення конфліктів у середовищі катакомбної людності [11, с. 71]. Проте не варто забувати доречне зауваження В. Г. Чайлда: той факт, що зброї в похованнях немає, не є ознакою мирного життя [15, с. 34].

Оригінальне бачення соціального розвитку катакомбної людності, яке не поділяє більшість науковців, запропонував С. Ж. Пустовалов, який стверджує, що катакомбна спільнота перебувала на військово-демократичному ступені суспільно-політичного розвитку [19, с. 215]. Дослідник наголошує, що в катакомбному суспільстві існувала станowo-кастова система, в основу якої було покладено завоювання [18, с. 132].

В. І. Клочко і С. Ж. Пустовалов запропонували навіть реконструкцію військової структури носіїв катакомбних культурних традицій. Згідно з нею, основною «ударною» силою були бойові колісничі. Колісничі були озброєні сокирами, булавами й луками зі стрілами. Основу війська складала піхота двох родів: перша була озброєна дротиками з крем'яними наконечниками, а друга – кам'яними сокирами. Певна частина війська була озброєна луками. Автори вважають, що в основі організації війська лежав етнічний принцип: найвищу та провідну верству війська становили представники інгульської катакомбної культури, піхота складалась з представників донецької катакомбної та пізньоямної культур.

Також поряд із «професійними» військовими у війні брали участь ополченці [10, с. 136–137].

Не ставлячи завдання всебічної оцінки цих побудов, зазначимо лише, що вони здебільшого є декларативними, не підкріпленими належною аргументацією, а почасти навіть не узгоджуються з сучасним рівнем дослідженості пам'яток раннього, середнього і пізнього періодів бронзового віку, зокрема в частині відносної хронології культур.

Натомість на деякі пункти наведеної реконструкції спробуємо відреагувати. Насамперед, викликає сумнів можливість і необхідність існування такого структурованого війська у катакомбного суспільства. Адже, по-перше, створення такого військового організму є можливим лише в умовах відповідного рівня постестарної організації, що відповідає щонайменше стадії переддержавних соціальних організацій. По-друге, такі високоорганізовані збройні сили є доцільними лише в разі довготривалих і масштабних військових конфліктів (війн), про які свідчень наразі немає.

Також доволі дискусійними є питання щодо використання катакомбниками окремих видів озброєння, зокрема бойових колісниць. Переважна більшість дослідників наголошує, що знайдені візки в катакомбних похованнях мали суто господарське або ритуальне призначення. Так, О. В. Ізбіцер, яка найбільш послідовно і факхово критикує колісничні ідеї С. Ж. Пустовалова, наголошує, що відомий на сьогодні масив джерел, який налічує близько трьохсот поховань з візками ранньої-середньої бронзи, не дає змоги жодне з них класифікувати як поховання військової знаті, а знайдені візки відносити до бойових, а тим більше – до колісниць [8, с. 426].

Подібної думки дотримується Е. Кайзер, зазначаючи, що незначна кількість знахідок, які можна конструктивно відновити, навряд чи дає належний базис для реконструкції окремих типів візків за призначенням [9, с. 427]. Справді, стан збереження знахідок не дає змоги провести повноцінну та якісну реконструкцію транспортних засобів [8, с. 188–189]. Р. О. Литвиненко свого часу пропонував розглядати двоколісні катакомбні візки лише як можливі прототипи, передвісники бойових колісниць II тис. до н. е. [13, с. 274].

В. В. Отрощенко, узагальнюючи особливості історичного процесу за доби бронзи, наголошує, що перші легкі колісничі, які можна ідентифікувати як бойові, хронологічно виникають вже після існування катакомбної культурної спільноти, але не в степах України, а на Південному

Уралі – у синташтинській культурі [14, с. 4–5]. Враховуючи зазначене, слід наголосити, що знайдені в катакомбах візки слід класифікувати як господарські або ритуальні [6, с. 71]. Тож ідея щодо використання бойових колісниць катакомбною людністю не витримує жодної критики.

Також викликає сумнів наявність чіткої диференціації бойових підрозділів за окремими видами зброї. На цей факт, зокрема, вказує В. Я. Стеганцева, наголошуючи, що за доби ранньої та середньої бронзи не існувало вузької спеціалізації воїнів, не було розподілу на роди військ, а вояки були озброєні двома видами зброї (ближнього та дистанційного бою) [21, с. 52]. Це підтверджується і похованнями, в яких одразу представлено декілька видів озброєння, зокрема сокира і спис (Новоалексіївка, курган № 2, поховання № 6) [12, с. 38]. Крім того, у похованнях донецької катакомбної культури сокири трапляються набагато частіше, ніж наконечники списів, тому теза про основне озброєння донецької катакомбної культури списками не витримує критики на рівні джерел.

С. Н. Братченко навів статистичні дані щодо знахідок вістрів списів/дротиків у донецькій катакомбній культурі: серед 1200 поховань такі знахідки трапилися лише у 1,3 % комплексів [2, с. 290]. Не варто виділяти в окрему категорію воїнів лучників, адже знахідки наконечників стріл разом з іншими видами озброєння є доволі частими (Хрящевський, курган № 1, поховання № 3; Жолобок, курган № 3, поховання № 6; Ніколаєвка, курган № 2, поховання № 2; Новоніколаєвка, курган № 2, поховання № 1; Бурлацьке, курган № 3, поховання № 4; Шевченко, курган № 29, поховання № 2 та ін.) [16, с. 3]. Ця обставина дає змогу припускати, що воїни мали як зброю для ближнього бою, так і зброю дистанційного враження.

Необхідно наголосити, що досі немає спільної думки щодо призначення булав, адже є обґрунтовані припущення, що булави – це не зброя, а інсигній влади. У цьому сенсі важливим є аналіз метричних характеристик булав. У більшості випадків діаметр наверхників варіює від 4 до 6 см, тобто є доволі малим. С. Н. Братченко схильний тлумачити невеликі метричні характе-

ристики булав як ознаку «нелетальної» зброї, проте дослідник не відкидає тлумачення їх як інсигній влади або парадної зброї [2, с. 290–291]. У цьому зв'язку можна згадати думку С. І. Берестнева, який наголошує: якщо предмет не має виразного практичного значення або через свою структуру не може використовуватись як такий, то він має суто символічний характер [1, с. 12]. Виходячи з метрики наверхників булав, їх використання як зброї видається проблематичним, адже, щоб завдати ними ушкоджень, треба докласти чималих фізичних зусиль. Наведені факти й обставини дають змогу припускати не стільки бойове призначення булав, скільки інші функції, зокрема в символіці влади [7, с. 64].

Отже, чисельність поховань зі зброєю в катакомбному середовищі свідчить про те, що військова справа посідала чільне місце в реаліях скотарів середньобронзового віку. Проте військова справа навряд чи відокремилась як самостійний рід діяльності з відповідним соціальним його наповненням. Наразі немає переконливих свідчень на користь диференціації цивільної та військової влади, тому доцільно вважати, що лідери/вожді поєднували як цивільні, так і військові функції. Кочовий спосіб життя вимагав уміння швидко реагувати на загрози, тому, вірогідно, певна частина населення була постійно задіяною в захисті, хоча навряд чи це було їхнім постійним заняттям. Скоріш за все, частина населення, яка мала відповідну військову підготовку, здійснювала «військове чергування». У вільний від «військового чергування» час ці люди, вочевидь, вели звичний для скотарів спосіб життя.

Повне відокремлення вояків як окремої соціальної та професійної верстви суспільства можливе лише в умовах цивілізації, за наявності стійкого державного апарату, розвинутої системи виробництва, оподаткування тощо. Катакомбні соціуми такого рівня не досягли і навіть не наблизились до нього безпосередньо. Тож спроби окремих дослідників проводити прямі аналогії між скотарями середнього бронзового віку Надчорномор'я і тогочасними державами Близького Сходу є недоцільними і некоректними.

Список літератури

1. Берестнев С. И. Об «инсигниях власти» эпохи палеометалла / С. И. Берестнев // Проблемы истории та археології України : матеріали VIII Міжнародної наукової конференції (Харків, 9–10 листопада 2012 р.). – Харків : НТМТ, 2012. – 100 с.
2. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С. Н. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України : збірник наукових праць. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2006. – С. 32–305.
3. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху бронзы: (Периодизация и хронология памятников) : монография / С. Н. Братченко. – Киев : Наукова думка, 1976. – 252 с.
4. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи півдня Східної Європи / С. Н. Братченко // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 70–81.
5. Бунатян К. П. Скотарство як спосіб життя / К. П. Бунатян // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 32–39.

6. Дубяга А. П. Наукова дискусія щодо використання бойових колісниць людністю катакомбної спільноти / А. П. Дубяга // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи : матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції : збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2015. – С. 67–72.
7. Дубяга А. П. Поховання катакомбної спільноти з булавами / А. П. Дубяга // Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 14–15 травня 2015. – Житомир ; Вінниця, 2015. – С. 63–64.
8. Избицер Е. В. Колесница с тормозом, или реконструкции без тормозов / Е. В. Избицер // *Stratum plus.* – № 2. – 2010. – С. 187–194.
9. Кайзер Э. О происхождении ранних колесниц в Евразии / Э. Кайзер // Арии степей Евразии: эпоха бронзы и раннего железа в степях Евразии и на сопредельных территориях. – Барнаул : Алтайский государственный университет, 2014. – С. 424–431.
10. Клочко В. І. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства північного Причорномор'я / В. І. Клочко, С. Ж. Пустовалов // Праці центру пам'яткознавства. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 118–141.
11. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.) / В. І. Клочко. – Київ : АртЕк, 1996. – 337 с.
12. Кравец Д. П. К вопросу о раннекатакомбных воинских погребениях Донбасса / Д. П. Кравец // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности : Тезисы докладов Всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 37–41.
13. Литвиненко Р. А. Катакомбное погребение с двухколесной повозкой из Правобережной Украины Донецчины / Р. А. Литвиненко // Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины. Часть 2. – Киев : Музейное объединение «Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник», 1995. – С. 274–282.
14. Отрошенко В. В. Етнічні проблеми передісторії України / В. В. Отрошенко // Таврійські студії. – 2011. – № 1. – С. 1–9.
15. Першиц А. И. Война и мир в ранней истории человечества : в 2 т. – Москва, 1994. – Т. 1. – 175 с.; Т. 2. – 245 с.
16. Полин С. В. Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции Института археологии НАН Украины в 2003 году. Раскопки курганов у сс. Шевченко (Шахтер) и Старая Катериновка Никопольского района Днепропетровской области в зоне горных работ Северного и Шевченковского карьеров ОАО Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат / С. В. Полин, Л. А. Черных, С. А. Куприй, М. Н. Дараган. – Киев, 2004.
17. Пустовалов С. Ж. До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганних могильників (енеоліт – пізні кочовики) / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НАУКМА. – 1999. – Том 13 : Теорія та історія культури. – С. 17–32.
18. Пустовалов С. Ж. Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я : дис. на здобуття вченого ступеня д-ра іст. наук : 07.00.05 / С. Ж. Пустовалов. – Київ, 2015. – 549 с.
19. Пустовалов С. Ж. Сословно-кастовая система как модель для реконструкции древних обществ / С. Ж. Пустовалов // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье : ЗГУ, 1999. – С. 215–218.
20. Сорокіна С. А. Деякі сучасні тенденції у реконструкціях соціального устрою суспільств доби бронзи у степовій смузі України / С. А. Сорокіна // Наукові записки НАУКМА. – 2004. – Том 27 : Історичні науки. – С. 14–17.
21. Стеганцева В. Я. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы / В. Я. Стеганцева // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе : Материалы Международной конференции. 2–5 сентября 1998 г. – Санкт-Петербург : Институт истории материальной культуры Российской академии наук, 1998. – С. 52–57.
22. Venci S. War and Warfare in Archaeology / S. Venci // *Journal of Anthropological Archaeology.* – 1984. – Vol. 3, № 2.

A. Dubiaga

ABOUT THE LEVEL OF DEVELOPMENT OF THE MILITARY MATTER OF MIDDLE BRONZE EPOCH OF STOCKBREEDERS IN THE DNIEPER-DON REGION

The Catacomb culture is one of the brightest cultures of Ukraine's steppe zone of the Bronze epoch. In spite of numerous excavations and substantial accumulation of archaeological materials, many questions remain debatable; in particular, it is the question about the level of development of the military business. Numerous burials with the articles of armament testify that the military business was important during this archaeological culture.

There is no generally accepted fact going close to understanding of the level of development of the military matter of the epoch during the middle Bronze. The worked out level of this question is at the level of hypotheses. Complication of this subject consists in that writing and iconography sources are absent, and formation of theories and approaches is fully based on the funeral sources that have a set of specific features. The main of them lies in the sacral sphere of the burial place ceremony.

According to one supposition, Catacombers had a developed military organism, with clear segmentation and classification of troops and differentiation on the types of armament. However, this hypothesis is only confirmed at the level of sources. The analysis of archaeological materials and funeral complexes testifies to the absence of soldiery selection in a separate professional sphere.

Keywords: Catacomb culture, military matter, weapon, military burials.

Матеріал надійшов 05.02.2018